

Tolepov B.T

Ājiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti Registrator ofisi baslıđı

Qaraqalpaqstan jerinde áyyemgi waqıtlardan baslap-aq, úlken qalalar – Topiraq qala, Qoy qirilğan qala uqsagan qalalar payda bolğan. Bul qalalar ekonomika hám mádeniyat oshaqlarınıń biri bolğan. Orta ásirler dawamında Qaraqalpaqstan jerinde dúnyağa belgili ájayip alımlar jasap, dóretiwshilik, miynet etken. Usi qalalardıń izertleniwinde tariyxshı-alım Sergey Pavlovich Tolstovtıń miynetleri júda úlken esaplanadı. Xorezmge bir ómir baylanıp qalğan arxeolog-alım bekkem kúsh-jiger menen tariyxtı júda sheberlik penen úyreniw menen ómirin ótkerdi. S.P.Tolstovtıń izertlewinshe Qoyqırılğanqala biziń eramızğa shekemgi IV ásirde qurılğan bolıp, qala aldın ala tayarlangan proekt tiykarında qurılğan. Ol biriniń ishine biri ornalasqan geometriyalıq sheńber túrindegi eki qorgannan ibarat. Qalada júrgizilgen arxelogiyalıq izertlewler (1951-1957 jj) dásep minarağa uqsas eki qabatlı oraylıq xramnıń tiklengnligin anıqladı. Onıń ishki aynası 44,4 metr, sırtqı aylanası 87,5 metr hám biyikligi 9,5 metrden ibarat. Sırtqı diywal boylap bir-birinen belgili aralıqta jaylasqan 9 minarasi bar qorğan diywallar boy kóterip turğan. Bul qala qurılısı arxitekturası tárepinen Orta Aziyadađı eń áyyemgi qalalardan esaplanadı. Qalanıń domalaq oraylıq minarasınıń biyikligi 8 metr bolğan. Tómengi qabattađı imarat diywalınıń tamğa tutas múyesh bóliminde jaylasqan aynalar arqalı jaqtılandırılğan. Ayna polkalarınıń shuqurlıđı 7 metrge jetken. Sebebi, ulıwma aylanası 44,4 metrli minarani orap alğan bekkem diywal júda qalıń bolğan. Orayda jaylasqan imaratlar sırttan 15 metrden artıraq aralıqta qorğanıw maqsetlerinde kórilgen 9 minaralı aylanı diywal menen orap alınğan.

S.P.Tolstovtıń qaladađı astronomiyalıq baqlawlarğa arnalğan bes aynalı xanani puxtalıq penen úyrenip hám ayırım úskene qaldıqlarına qarap, bul jerde abservatoriya bolğan degen dalillerdi keltiredi. Qoyqırılğanqalada dúnyanıń basqa jerlerine qarağanda aldınraq abservatoriya payda bolıp, kosmos páni rawajlangan. Abservatoriyada arifmetika, matematika, geometriya, trigonometriya, fizika, tabiyat, astronomiya kibi pánlerge tayanıwı bizge málim. Demek, Qoyqırılğanqalada biziń eramızğa shekemgi IV ásirde abservatoriya bolğanlıđına tiykarlanıp, usı dáwirde joqarıda atları ayılğan pánler keń rawajlangan, dep ayta alamız.

Qalanıń iykarđı joqarđı qatlamınan júda kóp temir qural hám buyımlar, temir oraq, bir qansha pıshaq, temir ilgek, oq jay ushları tabılğan. Bul jerdegi esteliklerdiń qaysı dáwirlerde hám kimler tárepinen payda etilgenligi haqqında tanıqlı rus arxeolog-alımı S.P.Tolstovtıń “Áyyemgi Xorezm” dep atalğan kitabında bayan etilgen. Alım bul qalanıń salınıwında kóshpeli massaget qawimleriniń tásiiri kúshli degen pikirdi aytqan hám bul jerdegi alıp barğan “Xorezm arxelogiyalıq ekspediciyası” miyneti nátiyjesinde bul qalanıń kórinisi samalyottan foto súwretke alındı.

Xorezm mámleketi payda bolıwınıń dáslepki basqışında Qoyqırılğanqala onıń ámeldarları, áskerbasshıları hám ulamaları jasaytugın oray bolıp xızmet qılğanlıđı kórinip

turipti. Biziń eramızǵa shekemgi IV ásirde Xorezm mámleketi bir qansha rawajlangan. Qoyqırılǵanqala usı mámlekettiń ilimiy orayı bolǵan, dep juwmaq shıǵarıwımız múmkin.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. С.П. Толстов. Древний Хорезм. М. 1948
2. С.П. Толстов. По следам древнехорзмийской цивилизации. М. 1948
3. Я.Ф. Ғуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Т. 1959